

Ю. В. Крамар - кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії стародавнього світу
і середніх віків Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Українсько-польські стосунки міжвоєнної доби в політичній публіцистиці пілсудчиків

*Роботу виконано на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків СНУ ім. Лесі
Українки*

У статті висвітлено основні підходи політичних угруповань пілсудчиків до вирішення українського питання у міжвоєнній Польщі. Представлено стан і перспективи українсько-польських міжнаціональних взаємини 1920-1930-х рр. в історико-політологічній спадщині провідних публіцистів пілсудчиківського табору.

Ключові слова: міжнаціональні взаємини, політична публіцистика, міжвоєнна Польща, українсько-польські стосунки, національна асиміляція, державна асиміляція.

Крамар Ю.В. Украинско-польские отношения междувоенного периода в политической публицистике пилсудчиков. В статье раскрыты основные подходы политических группировок пилсудчиков к решению украинского вопроса в междувоенной Польше. Проанализировано состояние и перспективы развития украинско-польских межнациональных отношений 1920-1930-х годов в историко-политологическом наследии ведущих публицистов - сторонников Ю. Пилсудского.

Ключевые слова: межнациональные отношения, политическая публицистика, междувоенная Польша, украинско-польские отношения, национальная ассимиляция, государственная ассимиляция.

Kramar Y.V. Treating the interwar Ukrainian-Polish relations in the political journalism of marshal Pilsudski's supporters. This article dwells on the main approaches adopted by different political groups of Pilsudski's supporters to solve the Ukrainian problem in the interwar Poland. We analyse the state and the prospects of the Ukrainian-Polish relations in 1920-1930, as they were presented in the works of the leading journalists supporting Pilsudski.

Key-words : international relations, political journalism, interwar Poland, Ukrainian-Polish relations, national assimilation, state assimilation.

Однією з найбільш гострих суспільно-політичних проблем відбудованої у 1918 р. Польської держави стало національне питання. Польща була країною із значним відсотком громадян непольського походження. Національні меншини склали близько третини усіх жителів держави. Найчисельнішими групами серед них були українці (бл. 5 млн. осіб – 16 % мешканців краю), євреї (2,8 млн. осіб – 10% населення), білоруси (1,6 млн. – 5% жителів) та німці (понад 1 млн. – 4% громадян) [1, с. 459]. Від способу розв'язання національного питання, без перебільшення, залежала подальша доля самої Польської держави, збереження її територіальної цілісності.

Чільне місце у комплексі завдань, які вимагали нагального розв'язання польською владою, замало українське питання, адже у східних воєводствах

українці склали значну або (як наприклад на Волині) переважаючу частку населення. Саме тому, проблема українсько-польських взаємин привертала особливу увагу польського політикуму 1920-1930-х рр.

Метою даного дослідження є спроба проаналізувати основні підходи політичних угруповань пілсудчиків до проблеми міжнаціональних відносин в Польській державі. Представлено стан і перспективи українсько-польських міжнаціональних взаємин 1920-1930-х рр. в оцінці діячів пілсудчиківського табору.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Окремі аспекти проблеми досліджувались польськими істориками А. Хойновським [2], В. Міхом [3], Є. Томашевським [4], Р. Тожецьким [5], Папезинською-Турек М. [6], Пьотркевичем Т. [7], Парухом В. [8], Кулешею В. [9]. Серед досліджень українських істориків заслуговують на увагу роботи Зашкільняка Л. [10; 11], Комара В. [12]. Разом з тим, в українській історіографії небагато робіт, які б розкривали ідеологічні концепції польських політичних сил щодо українського питання у міжвоєнну добу. Актуальність проблеми зумовлена й необхідністю подолання стереотипів у взаємному сприйнятті поляків та українців, на формування яких значною мірою вплинула публіцистична думка 1920-1930-х рр.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. З огляду на внутрішньо - і зовнішньополітичні чинники національне питання у міжвоєнній Польщі набувало особливої гостроти і займало чільне місце в ідеології усіх польських політичних партій та організацій 20-30-х рр. ХХ століття.

Ще задовго до здобуття незалежності в Польщі виробилось дві основні концепції національної політики. Перша з них, сформульована національними демократами (ендеками), передбачала, що всі непольські нації, в тому числі українці та білоруси, повинні бути підпорядковані політичній, культурній і економічній домінації поляків. Цю ідеологію ще наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. сформулював один із лідерів польського суспільно-політичного руху,

засновник Національно-демократичної партії Роман Дмовський. У своїх численних публікаціях він пропагував «вищість» польської державно-політичної культури, доводив «недозрілість» української та білоруської націй, нездатність творення ними власних національних держав [10, с.4]. Ці народи Дмовський Р. називав «гіршим гатунком поляків» і був переконаний в можливості їх повної асиміляції [13, с. 103].

Теза про те, що українці є лише етнічною масою, неспроможною ідентифікувати себе з приналежністю до певної нації, стала фундаментом теорії національної асиміляції. У перші роки існування незалежної Польщі інкорпораційна концепція польських національних демократів була покладена в основу національної політики держави.

На початку 1920-х рр. політика національної асиміляції, яку проводили польські уряди показала свою неспроможність, привівши до різкого загострення стосунків між українцями і поляками. Активізація національних рухів, доповнена соціально-економічною і політичною кризою польського суспільства, привела до «травневого перевороту» 1926 р. і приходу до влади Ю. Пілсудського.

Своєю головною метою табір “санації” на чолі з Юзефом Пілсудським проголосив оновлення усіх сфер соціально-політичного життя країни. Уряд оголосив і про зміну політики стосовно національних меншин, приступивши до здійснення федералістської програми, відомої також під назвою доктрини польського прометеїзму. Прометеїзм був складовою частиною закордонної політики «бельведерського табору» і пов'язувався, головним чином, із східним питанням Речі Посполитої у міжвоєнний період

Ю. Пілсудський від початку своєї політичної діяльності підтримував концепцію розчленування Російської імперії, пропонуючи союз народів, які входили до її складу, для спільної визвольної боротьби. Фактично мова йшла про відновлення геополітичної конструкції на зразок давньої Речі Посполитої, могутність якої зростала за рахунок білоруських, литовських і українських земель [12, с. 43].

Спроба практичного втілення ідеї федералізму зазнала поразки внаслідок польсько-радянської війни 1920 року. Ризький договір виключив з прометеїстської концепції пілсудчиків Україну, Білорусь і Литву, значну частину території яких було інкорпоровано до складу Речі Посполитої. Втім, Ю. Пілсудський був досить досвідченим політиком, аби остаточно відмовитись від політичної концепції федералізму.

Проблема національних меншин стала складовою частиною пілсудчиківської концепції державної консолідації [8, с. 146]. На відміну від народової демократії, яка єдиним сувереном влади визнавала польський народ, прихильники Ю. Пілсудського домінуючу роль відводили державі. Інтереси держави та народу визнавались тотожними [9, с. 144]. Виходячи з цих засад, вирішення національної проблеми пов'язувалось з принципами взаємної толерантності та співіснування народів. На практиці це означало активізацію різних сфер життя національних меншин Речі Посполитої, регіоналізацію національної політики, відмову від примусової асиміляції за умови визнання ідеї сильної держави.

Отже, кардинальною метою національної політики Польщі пілсудчики проголошували стабілізацію і зміцнення польської державності. Її передбачалось досягти шляхом задоволення потреб та інтересів не лише титульної нації, а й національних меншин, в тому числі українців. «Необхідним є створення таких умов для українського руху в Польщі, - писав Л.Василевський, один з провідних теоретиків «санації», - аби незалежницькі прагнення усієї України шукали підтримки у Польщі» [14, с. 27].

Слід зауважити, що впродовж усього періоду урядування «санацією» не було сформульовано цілісної політичної програми з національного питання. Кожна група пілсудчиків репрезентувала свій погляд на цю проблему. Загалом існувало дві точки зору на проблему національних меншин. Першу з них представляли найближчі сподвижники Ю. Пілсудського, так звана «група полковників», яка вважалася найбільш авторитетною. Менш чисельною була група «українофілів», куди зокрема входили Леон Василевський, Тадеуш

Голувко, Владзімеж Бончковський, Пьотр Дунін-Борковський. Саме вони сформулювали найбільш повну програму з національного питання напередодні травневого перевороту 1926 р.

Будучи палкими прихильниками федералістської програми, «українофіли» вважали, що національним меншинам в Польщі слід створити такі умови, які б сприяли формуванню серед місцевого населення почуття приналежності до Польської держави і польського народу. Вихідним пунктом їх концепції була цілісність і безпека Речі Посполитої, загрозу якій вони вбачали в сепаратистських прагненнях національних меншин, причому українська проблема розглядалась як найскладніша для розв'язання. На думку Т. Голувка, національна політика держави повинна прагнути до того, аби національні меншини в Польщі почували себе повністю захищеними [15, с. 21]. «Метою державної національної політики, - писав Л. Василевський, - має стати ... зміцнення держави шляхом задоволення потреб та інтересів усіх груп населення, ... в тому числі національних меншин» [14, с. 25-26].

Безпосередньо після травневого перевороту Ю. Пілсудський поставив перед урядом завдання підготовки директив у справі національної політики. В кабінеті першого санаційного прем'єра К. Бартеля цим питанням займалися міністр внутрішніх справ генерал К. Млодзяновський та міністр віросповідань і народної освіти А. Суйковський. Їхні перші офіційні заяви обіцяли впровадження нової, ширшої і відкритішої політики щодо національних меншин. Власне, про це запевняв у своєму першому виступі у сеймі в липні 1926 року і прем'єр К. Бартель, стверджуючи, що уряд прагнучиме до ліквідації суперечок на національному і релігійному ґрунті з метою налагодження співпраці з меншинами [8, с. 149].

Результатом підготовчої діяльності стало засідання уряду, яке відбулося 18 серпня 1926 року. На ньому міністр К. Млодзяновський представив проект «Директив у справі позиції уряду стосовно до національних меншин». Документ містив проект урядової програми з національного питання. Метою національної політики Польщі проголошувалась державна асиміляція непольського

населення. «Прагнучи до врегулювання міжнаціональних стосунків, - зазначалось у документі, - уряд зважатиме на реальні інтереси широких мас населення, забезпечуючи їх нагальні економічні і культурні потреби» [16, с. 157].

Втім, «Директиви» намітили лише загальні підходи до вирішення національної проблеми. Подальша дискусія навколо шляхів розв'язання національного питання була перенесена на шпальти друкованих органів пілсудчиків – газет «Дрога», «Глос правди», «Епоха».

Першою в газеті «Дрога» з'явилась стаття Т. Голувка «Методи і шляхи санації стосунків у Східній Галичині і східних воєводствах» [17]. В ній польський публіцист представив свою програму вирішення українського питання в Польщі. Насильницьку колонізацію українського населення, яку на початку 1920-х рр. проводили польські уряди, Голувко Т. називав «шкідливою і абсурдною», а тому пропонував провести «негайні й швидкі зміни» у східних воєводствах, що мали бути спрямовані на виправлення помилок польської влади у національній політиці.

В основі програми польсько-українського зближення, на думку Голувка Т., повинні лежати заходи, скеровані на зрівняння прав українців і поляків в соціально-економічній, політичній та культурній сферах [18]. У зв'язку з цим він радив провести у східних воєводствах ряд реформ, які б задовольнили національно-культурні прагнення українців. Це насамперед надання українцям територіальної автономії, удосконалення діяльності місцевих адміністрацій шляхом негайної заміни вищого чиновництва (воєводи, прокурори, шкільні куратори) у Східній Галичині та східних воєводствах, залучення українців до органів державної влади та місцевого самоврядування, врегулювання правового становища православної церкви в Польщі

Важливу роль у процесі інтеграції східних воєводств до складу Речі Посполитої Голувко Т. відводив економічній політиці держави. За рівнем господарського розвитку східні землі були одним із найвідсталіших регіонів держави. Тому Голувко Т. радив істотно збільшити інвестиції

загальнодержавного значення у будівництво в краї залізниць, шосейних доріг, лікарень, у розвиток поштово-телеграфного зв'язку, на проведення осушувальних і меліоративних робіт, вирішення аграрного питання тощо [19, с. 118].

Примирення інтересів поляків і українців, на думку Голувка Т., неможливе без подолання упередженого ставлення поляків до українців. Розпочати цей процес він пропонував із радикальної зміни мовно-освітньої політики. Досить різко Голувко Т. критикував шкільний закон 1924 р. («закон Грабського»), зауваживши що його реалізація привела до ліквідації українського і білоруського шкільництва. Політик стверджував, що польська держав має радикально змінити своє ставлення до українського шкільництва і пропонував для цього ряд конкретних заходів.

Найбільш нагальною потребою Голувко Т. вважав забезпечення українських початкових і середніх шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами, добре обізнаними з польською мовою і культурою. Для цього він радив заснувати кілька українських і білоруських семінарій, які б готували кваліфікованих учителів. В той же час в усіх польських учительських семінаріях у східних воєводствах Голувко Т. пропонував запровадити курси викладання української мови, літератури та історії України [19, с. 115].

Не оминув польський публіцист і проблеми вищої освіти, наголошуючи на необхідності негайного відкриття Українського університету у Львові, а також Вищої агрономічно-торгової школи на Волині.

Пропоновані заходи, на думку Голувка Т. мали сприяти нормалізації міжнаціональних українсько-польських стосунків на східних землях Речі Посполитої, підштовхнути культурне зближення поляків та українців. Схожі погляди на проблему українсько-польських взаємин висловлювали й інші пілсудчики-«українофіли» - Пьотр Дунін-Борковський [20], Міколай Зданович [21], Владзімеж Бончковський [22].

Публіцистичні статті пілсудчиків, які друкувались на шпальтах часописів «Дрога», «Глос правди», «Польсько-український бюлетень» визначили основні

програмні засади національної політики санаційного табору, яка з певними модифікаціями реалізовувалась до кінця 1920-х років. Однак, невдовзі у внутрішній політиці «санації» почався поворот вправо і політичний курс щодо національних меншин був скоригований.

Наприкінці листопада 1926 р. «Глос правди» помістив статтю, автором якої був один з найближчих сподвижників Ю. Пілсудського полковник Б. Медзінський [23, с. 1]. Його головна ідея полягала в тому, що уряд не повинен формувати якусь нову програму з національного питання, оскільки, «така програма існує... і нею є Конституція від 17 березня». Отже, «конституційна програма» виходила з того, що постанови березневої Конституції 1921 р. є вихідною точкою для вироблення позиції уряду щодо національних меншин.

З подібними підходами до розв'язання проблеми виступив і Войцех Стпичінський – редактор «Глосу правди», один з провідних діячів «групи полковників». В опублікованій ним статті, яка порушувала питання міжнаціональних стосунків, автор підтримав «конституційну програму» Б. Медзінського, підкресливши, що стосунки між урядом і меншинами регулюються Конституцією і «жодна інша угода не потрібна» [23, с. 1].

Отже, поява **«конституційної програми»** свідчила про поступовий відхід «санації» від ліберального курсу в національному питанні. А це привело до певного замішання в поглядах на проблему серед пілсудчиківських угруповань. На початку 1927 р. в часописах «Епока» і «Глос правди» з'явилися перші статті, автори яких вказували на великі розбіжності, що існують між постановами Конституції і життєвою практикою. Як приклад наводилось становище українського шкільництва, яке перебувало у жалюгідному стані [24, с. 1].

Але ні «Глос правди» ні «Епоха» загалом не проводили широкої кампанії у справі реалізації урядом конкретних кроків у напрямку вирішення української проблеми. Пропагувались найбільш загальні гасла. Так, у першій половині 1927 р. обидва видання провели на своїх сторінках досить широку дискусію навколо гострих питань українсько-польських стосунків, вирішення яких мало налаштувати українську громаду на співпрацю з поляками та сприяти

позитивному сприйняттю ними польської державності. У квітні «Епоха» писала: «Українці повинні виходити з того, що Польща не може і не хоче їх полонізувати. Польщі шукає і має надію досягти порозуміння і співпраці з українським народом» [25, с. 1].

«Глос правди» прагнув переконати своїх читачів у зростаючій національній свідомості українців, яка виключала їх національну асиміляцію. Пілсудчиківські публіцисти апелювали у зв'язку з цим до українців, аби ті зрозуміли необхідність співпраці з Польщею, а до поляків – щоб вони підтримували українські прагнення до створення власної держави [26, с. 1].

Подальші дискусії на цю тему виявили, що Польща не може проводити двох політик щодо українців. Однієї зовнішньої, спрямованої на Радянську Україну; а другої – щодо «власних українців» [27, с. 128]. Дуже обережну позицію в цьому питанні займав Адам Скварчинський – публіцист, близький за своїми поглядами до «групи полковників». Він наголошував на необхідності подолання польського і українського націоналізму – прірви, що розділяє обидва народи, закликав до гідного співжиття і співпраці. Одночасно Скварчинський А. додавав, що українського П'ємонту не слід творити у Східній Галичині чи на Волині, а у Варшаві [27, с. 128].

Питання про українську національну меншину в Польщі займало чимало місця в політичній програмі ще одного угруповання пілсудчиків – **«Зв'язку Направи Жечи Посполітей»**, або, як її часто називають, «Направи». Ця організація була створена відразу після травневого перевороту, у червні 1926 р. У 1927 р. вона увійшла як складова частина до проурядового Безпартійного Блоку співпраці з урядом. Однак, у 1929 р. діячі «Направи» перейшли у свого роду внутрішню опозицію в правлячому таборі внаслідок розбіжностей між ними і урядом саме з питань національної політики.

«Направа» вважала, що травневий переворот не виправдав сподівань українців на зміну польської національної політики. Наростання антидержавних настроїв серед національних меншин схилило діячів «Направи» до думки про

необхідність найшвидшого започаткування нової політики, яка щодо українців повинна мати два аспекти: перспективний і актуальний.

Перспективний аспект виходив з прагнення спрямувати український націоналізм проти СРСР «з метою створення самостійної України над Дніпром» [28, с. 1]. Відкладаючи реалізацію перспективних планів на майбутнє, «Направа» наголошувала, головним чином, на актуальному аспекті – пошуку шляхів пом'якшення польсько-українських протиріч. Такими вона вважала економічну активізацію територій з мішаним за національним складом населенням, деякі поступки українцям у політичній, культурній та освітній сферах. Ключем до вирішення українського питання «Направа» вважала розв'язання проблеми українського шкільництва [29, с. 291]. Саме така політика щодо українців призведе, на думку діячів «Направи» до зменшення напруженості у польсько-українських відносинах, ліквідує сепаратистські настрої, а в майбутньому підготує ґрунт для державної асиміляції.

Окрім програми державної асиміляції, що була покладена в основу національної політики «санації», другою її складовою частиною стала «теорія індивідуалізації, селективності та регіоналізму» в підходах до вирішення проблем міжнаціональних відносин. Теорія селективності та регіоналізму як один із методів реалізації польської національної політики опрацьовувалась ще напередодні травневого перевороту. Суть її полягала в тому, що кожна з меншин, які проживали на території Польщі мала бути предметом окремої національної політики. Голувко Т. ще у 1924 р. писав, що не може бути єдиного підходу до розв'язання проблеми національних меншин. Ця селективність залежала від різних чинників: еволюції міжнародної ситуації, ступеня лояльності меншин щодо держави, національної свідомості, чисельності, територіального розміщення меншин, їх професійної, соціальної та релігійної структури.

У зв'язку із зазначеною проблемою «регіоналізації» національної політики, слід звернути увагу на те, що важливим елементом політичної думки пілсудчиків було питання політико-адміністративної реорганізації Польської

держави, зокрема її східних воєводств, відповідно до їх особливостей. Існували різні підходи до розв'язання цієї проблеми. Вже згадувалась програма Т. Голувка, де він пропонував територіальну автономію для Східної Галичини і воєводське самоврядування для Волині. Відома і позиція «Направи», яка відкидала будь-які форми територіальної автономії для т. зв. кресів. Один із поміркованих діячів табору пілсудчиків, львівський воєвода П. Дунін-Борковський підтримував національну автономію для українців, але лише у Східній Галичині. Він пропонував ліквідацію воєводств у Східній Галичині і утворення автономної територіальної одиниці з прилученням до неї Люблінського воєводства [20, с. 392-395].

Великим авторитетом серед пілсудчиків користувалась програма політико-адміністративної реорганізації Польщі, зокрема її південно-східних воєводств, представлена у 1930 р. Станіславом Сроковським. Він був зв'язаний з прихильниками Ю. Пілсудського ще напередодні травневого перевороту. У 1923 р. Сроковський С. залишив посаду волинського воєводу на знак незгоди з політичною лінією уряду В. Грабського щодо українців.

Влітку 1930 р. було опубліковано статтю Сроковського С. «Адміністративний поділ держави і проблема устрою польського Сходу», в якій він пропонував поділ східних земель на дві великі автономні одиниці, де б проживали окремо українці і білоруси [30]. На думку автора, з територій Східної Галичини, Волині і частини Полісся слід створити єдину адміністративну одиницю з центром у Львові і надати їй широку автономію. Сроковський С. пропонував піти на деякі поступки українцям у справі надання економічної допомоги східним теренам, створення національної школи чи навіть університету в Луцьку. Він зазначав, що «піти назустріч українським прагненням в межах Речі Посполитої не означає територіальної відмови від цих земель».

Проект Сроковського С. був беззаперечним кроком вперед порівняно з тими українськими програмами, які до цього оголошувались «Санацією». Однак, зрозуміло, що даний проект, який передбачав децентралізацію держави

в умовах поступової втрати «Санацією» підтримки в суспільстві та її еволюції до авторитарних методів правління, не міг братись до уваги і, як і багато інших, не був впроваджений у життя.

Подальші роки не привели до появи якихось нових програм пілсудчиків з проблем національних меншин. Більше того в другій половині 1930-х рр. «санація» все більше почала схилитись до тієї концепції розв'язання національного питання, яку сповідували польські націонал демократи. Наслідком цього стала відмова від будь-яких спроб ліберального розв'язання українського питання і подальше загострення українсько-польських стосунків.

Таким чином, у міжвоєнне двадцятиліття польським урядом загалом не було сформульовано комплексної програми з національного питання. Народова демократія своєю головною метою проголосила національну асиміляцію непольського населення. Основним елементом концепції державної консолідації, проголошеної Ю. Пілсудським, стала програма державної асиміляції, яка передбачала толерантнішу мовну, релігійну та освітню політику щодо українців. Однак, незважаючи на розбіжності у методах реалізації національної політики, пілсудчики і народові демократи залишались солідарними у визначенні головної мети – зміцненні польської державності на східних землях та їх якнайшвидшої інтеграції до державно-політичної системи Речі Посполитої.

Джерела та література

1. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
2. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. - Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk, 1979.
3. Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego руhu konserwatywnego (1918-1939) / W. Mich. – Lublin, 1992.
4. Tomaszewski J. Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Między Polską etniczną a historyczną, t. VI (red. W. Wrzesiński. – Wrocław, Warszawa, Kraków) - 1988.
5. Tozecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. – Kraków, 1989.
6. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. - Kraków, 1979.
7. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926-1930. – Warszawa, 1981.
8. Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej. Mniejszości narodowe w myśli

politycznej obozu piisudczykowskiego w latach 1926-1935 // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. - Lublin. - 1992. - S.145-159.

9. Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926-1935. - Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź, 1985.

10. Зашкільняк Л.О. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Л.О. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Ярослав Ісаєвич, упорядники Микола Литвин, Василь Футала. – Львів, 2008. – 636с.

11. Зашкільняк Л.О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / О.П. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. Серія соціологічні науки. Вип. 2. Львів 2008. – С.127-137.

12. В. Комар Східна політика Польщі 1918-1921 рр.: від федералізму до прометеїзму // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 18: Західноукраїнська народна республіка: До 90- річчя утворення / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2009. – С. 42-50.

13. Wapiński R. Roman Dmowski. / R.Wapiński – Lublin 1989.

14. Wasilewski L. Zadania polskiej polityki narodowościowej // Droga. - 1923. - №4. - S.20-28.

15. Hołówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce. – Warszawa, 1922.

16. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // Dzieje Najnowsze. - 1972. - Z.3. - S.136-159.

17. Hołówko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i wojewodztwach wschodnich // Droga, № 6-7, 1926.

18. Hołówko T. Minimalny program polityki polskiej we Wschodniej Galicji i na tzw. Kresach // Droga, 1924, № 10.

19. Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців. Антологія текстів (за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк). – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440с.- С.108-120.

20. Dunin-Borkowski P. Wytyczne programu zbliżenia polsko-ukraińskiego // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1931. -№ 9. – S. 392-395.

21. Зданович М. Польсько-українське питання // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців. Антологія текстів (за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк).. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440с.- С.131-145).

22. Бончковський В. Ми не є українофілами // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців. Антологія текстів (за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк).. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440с.- С.145-151).

23. Głos Prawdy, № 132, 25.11.1926.

24. Głos Prawdy, # 45, 15.02.1927.

25. Epoka.-14.04.1927. - # 103.

26. Głos Prawdy. – 20.02.1927. - # 51.

27. Farys Y. Piłsudski i Piłsudczycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918-1939). – Szczecin. – 1991.

28. Zalewski A. Niebezpieczne i szkodliwe uogólnienia // Przelom. – 6.01.1929. - # 1.

29. Piotrkiewicz T. Myśl polityczna Związku Naprawy Rzeczypospolitej wobec kwestii ukraińskiej (1926-1930) // Przegląd Historyczny. 1979. - # 2.

30. Srokowski S. Podział administracyjny państwa a zagadnienie ustrojowe polskiego Wschodu // Przegląd Współczesny, t. 33., 1930.

Крамар Ю. В. Українсько-польські стосунки міжвоєнної доби в політичній публіцистиці пілсудчиків // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т.9. –236 с. – С.136-144.